

17. Ахундов М.Д., Баженов Л.Б. У истоков идеологизированной науки // *Природа: журнал.* – 1989. – Вып. 2. – С. 90-99
18. «Очистим Россию надолго». К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // *Отечественные архивы.* – №1. – 2003
19. Сулейменов Р.Б. Из истории развития науки в Казахстане (1933-1940 гг.) // *Труды ИИАиЭ АН КазССР, 1961. - Т. 10.*
20. Нурмухамедов С.Б., Савосько В.К., Сулейменов Р.Б. *Очерки истории социалистического строительства в Казахстане (1933-1940 гг.)* – Алма-Ата, 1966
21. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. - 4 том. - Алматы: Атамұра, 2010. - 751 б.*
22. Академик Р.Б. Сулейменов: тағдыры мен мұрасы // <https://shygystanu.kz/rus/wp-content/uploads/2021/12> (қаралған күні 12.10.2021)

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 02.04.03

ӘӨЖ / УДК/ UDC 93(5)

6017.2025.87.4.026

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.026>

Өскембай Ә.А.¹, Шуршитбай Б.²

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Өскемен қаласы
E-mail: azaera@mail.ru

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Өскемен қаласы
E-mail: ms.beybitgul@mail.ru

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫНА АРНАЛҒАН ЕҢБЕКТЕРІ

Андатпа

Мақалада С.Аманжоловтың түркі халықтарының шығу тарихына арналған еңбектеріне талдау жасалады. С.Аманжоловтың түркі тайпаларының пайда болу, даму тарихына арналған салмақты ойларына баға беріледі. Сонымен қатар, ғалымның қазақ халқының этногенезіне арнаған еңбектеріне зерттеу жасалған. С. Аманжоловтың өзіне дейін түркі халықтарының тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасаған объективті ойлары мақалада жан-жақты жазылған. Сонымен қатар, С.Аманжоловтың Ұлы Отан соғысы кезінде саяси жетекші болып жұмыс істеп, түркі тілдес халықтардан келген әскерлерге аударма мәселесімен көмектескені жазылған. С.Аманжолов мұрасының айтарлықтай бір бөлігі тіл саласымен қатар қазақ халқының этногенезінің өзекті мәселелеріне арналған. Зерттеу кезінде ғалым тарихи деректерді, өзіне дейін зерттеген ғалымдар еңбегімен, халықтың ауызекі тарихнамасымен, шежіре мәліметтермен салыстыра, ыңғайластыра зерттеп жазғаны туралы мәліметтер келтірілген. Мақалада ғалымның қазақ халқының, оны құрайтын үш жүздің рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен жекеленген Қазақ халқының этникалық және ру-тайпалық құрамын зерттеуі жан-жақты баяндалады. Сонымен қатар, Қазақ халқының ежелгі ең ірі тайпалық құрамы үйсіндер, дулаттар, алшындар, керейлер, наймандар, арғындар, меркіттер, қоңыраттар, жалайырлар және қыпшақтардың этникалық құрамына талдау жасалады. С.Аманжоловтың кейбір ежелгі тайпалардың тілін зерттей отырып, Қазақтың үш жүзінің құрылуы және тайпалық одақтардың пайда болуы туралы зерттеулеріне салмақты баға берілген. Мақалада ғалымның IV-VIII ғасырларда Орхон-Енисей нұсқаларындағы көне жазуды зерттей келіп, бұл жазулардың біразы дулаттардікі болуы мүмкін деген пікіріне тарихи талдау жасалған. Сонымен қатар, С.Аманжоловтың қаңлы, қыпшақ, қоңырат, алшын, найман,

ошақты, шеркеш, есентемір, жүй, жағалбайлы, мансыз, бағаналы, бекболат, шапрашты, сіргелі, шөмекей, жалайыр, таракты, саржомарт, шанышқылы, дулат, арғын, балталы, каракерей, уақ, сарыүйсін, адай, матай, каракесек, керейлерді зерттеген еңбектері талданған. Мақалада ғалымның қазақтың ру-таңбаларын зерттеуі, оның тіл мен тарихқа байланыстылығын шебер үйлестіре көрсетуі бағаланып көрсетілген. Сонымен қатар, ғалымның «Қазақ халқы мен тілінің пайда болуы», «Жазу және тамға», «Өтеген столбасы», «Қазақстандағы Ғағауыздар», «Ежелгі түрік жазуының ескерткіштері және оның қазіргі түрік тіліне қатынасы» еңбектеріне талдау жасалынып, алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Түйін сөздер: этногенез, диалектология, антропология, ру, тайпа, жүз, таңба, шежіре, тамға, палеонтология, фратрия, тұқым, жанұя, ұрпақ.

Өскембай Ә.А.^{id1}, Шуршитбай Б.^{id*2}

¹Ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Усть-Каменогорск. E-mail: azaera@mail.ru

²Ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Усть-Каменогорск. E-mail: ms.beybitgul@mail.ru

РАБОТЫ С. АМАНЖОЛОВА, ПОСВЯЩЕННЫЕ ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация

В статье будет проведен анализ работ С.Аманжолова, посвященных истории происхождения тюркских народов. Дана оценка весомым мыслям С.Аманжолова, посвященным истории возникновения, развития тюркских племен. Кроме того, было проведено исследование работ ученого, посвященных этногенезу казахского народа. Объективные мысли С.Аманжолова, проанализировавшего до него труды ученых, изучавших историю тюркских народов, подробно изложены в статье. Также отмечается, что С.Аманжолов во время Великой Отечественной войны работал политическим руководителем, помогал войскам из тюркоязычных народов с вопросами перевода. Значительная часть наследия С.Аманжолова, наряду с языковой сферой, посвящена актуальным вопросам этногенеза казахского народа. В исследовании приводились сведения о том, что ученый исследовал исторические данные в сопоставлении с трудами ученых, изучавших до него, устной историографией населения, генеалогическими данными. В статье подробно излагается изучение ученым племенной структуры казахского народа, трех составляющих его жузов, изучение общих черт и этнического и племенного состава отдельного казахского народа. Кроме того, будет проведен анализ этнического состава уйсынов, Дулатов, алшынов, кереев, найманов, арғынов, меркитов, коныратов, джалаиров и кыпчаков, древнейшего племенного состава казахского народа. Дается весомая оценка исследованиям С.Аманжолова об образовании трех сотен казахов и образовании племенных союзов с изучением языка некоторых древних племен. В статье сделан исторический анализ мнения ученого о том, что некоторые из этих надписей могли быть дулатскими, исследуя древнюю письменность в орхоно-Енсейском варианте в IV-VIII веках. Кроме того, С.Аманжолова канлы, кыпчак, конырат, алшын, найман, ошақты, шеркеш, есентемір, жүй, жагабайлы, мансыз, бағаналы, бекболат, шапрашты, сыргелы, шөмекей, жалайыр, таракты, саржомарт, шанышқылы, дулат, арғын, балталы, каракерей, уақ, сарыуйсын, адай, матай, каракесек, керейлер анализируются изученные труды. В статье оценивалось изучение казахскими символами, умелое сочетание их принадлежности к языку и истории. Кроме того, проведен анализ работ ученого «происхождение казахского народа и языка», «письменность и тамга», «Столб Отеген»,

«Гагаузы в Казахстане», «памятники древнетюркской письменности и ее отношение к современному турецкому языку», которые впервые введены в научный оборот.

Ключевые слова: этногенез, диалектология, антропология, род, племя, жуз, символ, генеалогия, тамга, палеонтология, фратрия, семья, потомство.

Oskembay A.A.¹, **Shurshitbay B.**²

¹ Associate professor of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: azaera@mail.ru

² Associate professor of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: ms.beybitgul@mail.ru

S.AMANZHOLOV'S WORKS ON THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE TURKIC PEOPLES

Annotation

The article analyzes the works of S. Amanzholov on the history of the origin of the Turkic peoples. S. Amanzholov's serious thoughts on the history of the emergence and development of Turkic tribes are evaluated. In addition, a study of the scientist's works dedicated to the ethnogenesis of the Kazakh people was conducted. The objective thoughts of S. Amanzholov, who analyzed the works of scientists who studied the history of the Turkic peoples before him, are detailed in the article. In addition, it is noted that S. Amanzholov worked as a political leader during the Great Patriotic War and helped the troops from the Turkic-speaking peoples with translation issues. A significant part of the heritage of S. Amanzholov is devoted to topical issues of ethnogenesis of the Kazakh people, as well as the language sphere. During the study, information is given that the scientist studied historical data, compared it with the work of scientists who studied it before him, oral historiography of the people, genealogical data. The article describes in detail the study of the tribal structure of the Kazakh people, its constituent three zhuzs, their characteristic common features and the study of the ethnic and tribal composition of the individual Kazakh people. In addition, the analysis of the ethnic composition of the most ancient tribal composition of the Kazakh people is carried out: uysyns, dulats, alchyns, kereys, naimans, argyns, merkits, konyrats, jalayirs and kipchaks. S. Amanzholov's research on the formation of the three zhuzs of Kazakhs and the emergence of tribal unions, studying the language of some ancient tribes, is given a weighty assessment. The article provides a historical analysis of the scientist's opinion that in the IV-VIII centuries, having studied ancient writing in the Orkhon-Yenisei versions, some of these inscriptions may belong to dulats.

In addition, C. The works of amanzholov, who studied kanly, kipchak, konyrat, alshyn, naiman, oshakty, sherkesh, esentemir, zhyi, zhagalbaily, mansuz, bagaly, bekbolat, shaprashty, sirgeli, shomekey, zhalair, tarakty, sarjomart, shanyshkyly, dulat, argyn, baltaly, karakerey, uak, saryuysin, adai, matai, karakesek, kereyler were analyzed. The article evaluated the scientist's study of the Kazakh language and symbols, skillfully combining their connection with the language and history. In addition, the scientist's works "the origin of the Kazakh people and language", "writing and Tamga", "Otegen stolbasy", "Gagayuzdar in Kazakhstan", "monuments of ancient Turkish writing and its relationship to modern Turkish" were analyzed and put into scientific circulation for the first time.

Keywords: ethnogenesis, dialectology, anthropology, tribe, zhuz, symbol, genealogy, tamga, paleontology, frater, genus, family, generation.

Кіріспе

Еліміз егемендік алғаннан кейін әлемнің көптеген мемлекеттерімен саяси, экономикалық, мәдени және ғылыми бағыттарда жан-жақты байланыстар орнатылып, Қазақстанның тәуелсіздігі халықаралық деңгейде мойындалды. Мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси бағыты

айқындалып, ұлттық құндылықтар мен тарихи мұраларды жаңғыртуға кең мүмкіндіктер ашылды. Туысқан, түбі бір халықтардың арасындағы қарым-қатынасқа да жаңа серпін беріліп, олардың рухани жақындасуына қолайлы жағдайлар қалыптасты.

Әсіресе түркі тілдес халықтардың арасындағы мәдени, ғылыми және рухани байланыстар нығая түсті. Тіл, тарих, әдебиет және өнер салаларындағы ынтымақтастық түркі халықтарының ортақ тамырларын, тарихи сабақтастығын, мәдени мұраларының ұқсастықтарын қайта жаңғыртуға мүмкіндік берді. Түркі дүниесінің ортақ мүддесіне қызмет ететін халықаралық ұйымдар құрылып, түркітану ғылымы жаңа деңгейге көтерілді.

Бұрынғы түрлі тарихи оқиғалар мен саяси жағдайлар түбі бір түркі халықтарының арасын алшақтатып, олардың тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпына, тілі мен мәдениетіне әрқилы ықпал еткені белгілі. Дегенмен, егемендік жылдары бұл байланыстар қайта жанданып, тарихи тамырластық пен рухани туыстық жаңа мазмұнмен толықты.

Қазіргі таңда түркі халықтарының шығу тегі, этногенезі, тілі мен мәдениеті кең көлемде зерттеліп келеді. Бұл бағытта отандық ғалымдардың да еңбегі зор. Солардың ішінде қазақ тіл білімін қазақ халқының этникалық тарихымен тығыз байланыста қарастырған көрнекті ғалым – Сәрсен Аманжолов. Ол түркі халықтарының тарихи тамыры мен қазақ халқының қалыптасу процесін терең зерделеп, тіл мен тарихтың өзара байланысын ғылыми тұрғыдан дәлелдеген.

С.Аманжоловтың еңбектері тек тіл саласында ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының этногенезі, ру-тайпалық құрылымы, көне түркі жазба мұралары мен олардың қазіргі түркі тілдеріне қатысы мәселелерін қамтиды. Ғалымның бұл бағыттағы зерттеулері түркі халықтарының ортақ тарихын тануда ерекше маңызға ие болып, түркітану ғылымының дамуына зор үлес қосты.

Материалдар

С.Аманжолов түркі халықтарының шығу тарихын зерттеуде нақты ғылыми деректерге сүйеніп жаза білді. С.Аманжолов Т.Бектасов пен Н.Наушабаевтың келтірген дәлелдерінің бір-біріне қарама-қайшылығын салыстыра отырып, зерттей білді. Ол Әбілғазы Бахадурдың түріктердің шығуы туралы деректерін мұрағаттардан тауып оқып, оған ұтымды талдау жасады. Бірақ қорытындыны аңызға емес қытай деректеріне сүйеніп жазылған тарихтан алып көрсеткен ғалым, үйсіндердің ежелде 120 000 киіз үйден тұрғанын, 630 000 жан болып, әскер саны 188 80 адам болғанын келтіреді [1].

Әдістер

Мақалада қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін Тарихи-салыстырмалы әдіс. С.Аманжоловтың еңбектерін талдау барысында ғалымның тарихи деректерді, бұрынғы зерттеушілердің еңбектерін және халық ауыз әдебиетін салыстыра отырып пайдаланғаны көрсетілген. Түркі тайпаларының шығу тегі мен даму жолын салыстыра зерттеу арқылы этногенез мәселесін ашуға ұмтылған. Талдау (анализ) әдісі. С.Аманжоловтың еңбектері жеке-жеке қарастырылып, олардың мазмұнына, ғылыми жаңалығына, тарихи маңызына талдау жасалған. Түркі және қазақ ру-тайпаларының этникалық құрамына жасалған зерттеулер талданып, жүйеленген. Жүйелеу және жинақтау (синтез) әдісі. Ғалымның түрлі бағыттағы (тілтану, этнология, тарих) зерттеулері біртұтас түрде қарастырылып, оның жалпы ғылыми көзқарасы жинақталған. Әр түрлі еңбектердегі ортақ идеялар мен тұжырымдар біріктірілген. Деректік талдау әдісі. Тарихи жазбалар, Орхон-Енисей ескерткіштері, шежіре материалдары, ру таңбалары сияқты нақты деректер негізінде зерттеу жүргізілген. Мақалада С.Аманжоловтың осы деректерге сүйене отырып жасаған қорытындылары талданған. Салыстырмалы-тарихи-лингвистикалық әдіс. Түркі тілдерінің тарихи дамуын, көне жазбалардың қазіргі түркі тілдеріне қатысын анықтау үшін қолданылған. Орхон-Енисей жазулары мен қазақ тілі арасындағы байланыс салыстырылған. Бағалау және сипаттау әдісі. Ғалымның еңбектеріне ғылыми және тарихи тұрғыдан баға берілген. Оның түркітану мен этногенез саласына қосқан үлесі сипатталған.

Талқылау.

Қыпшақтар, қырғыздар, қаңлылармен қатар бұдан үйсіндердің де түрік тайпаларының ішінен шыққан ірі тайпалар қатарына жатқызуға болатынын дәлелдеді. Б.э.д. IV-II ғасырда олар қаңлылар мен қыпшақтармен бірге белгілі болып, олармен қытайлар санасып отырған. Б.э. I ғасырда олар ғұндармен соғысып, ғұндар оларды жеңеді. Соған қарамастан үйсіндер сол кездің өзінде 120 000 жанұяны құрап, өздерінің этникалық құрамын сақтап қалған. Сонымен қатар, ғалым Дулаттар, Арғындар, Алшындар, Жалайырлар, Керейлер, Наймандар мен Қарақытайлар, Қоңыраттар, Меркіттер, Қаңлылар туралы деректерді Рашид-Эд-Дин, Бартольд, Радлов, Әбілғазы, Грум-Гржимайло, Халитов, Поливанов, Руденко, Жданко, Наушабаев, Левшин, Гродеков, Аристов, Васильев, Харузин еңбектеріне сүйеніп, оларды бір-бірімен салыстыра отырып зерттеп, қорытынды ойды өз еңбектерінде ұтымды дәлелдеп көрсеткен [2].

С.Аманжолов қазақ тарихын зерттеуде тау-тастарға жазылған көне жазуларға сүйеніп, нақты дәлелдер іздеген. С.Аманжоловтың «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі қазақ диалектологиясы мен қазақ халқының шығу тарихына және қазақ тілінің тарихына арналған. Бұл саланы ғалым 15 жыл бойы зерттеп, үлкен еңбек қалдырды. Өзінің ғылым жолындағы еңбектеріндегі ең күрделі зерттеуі осы «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты еңбегі болды. Мұнда ғалым қазақ тілін тарихын, диалектологиясын ғана зерттеп қоймай, қазақ халқының шығу тегін, ру, тайпалардың құрылу тарихын, ертедегі таңбалардың тарихын, заттық мұралардың тіл тарихына байланысты заңдылықтарын ашып көрсетті. Сонымен қатар, ғалым қазақ тіліндегі әртүрлі диалектика ерекшеліктеріне тоқталып, олардың тарихи-қоғамдық себептерін ашып дәлелдеді. С.Аманжолов бұл еңбегін жазғанда еңбекті тек қана Қазақстан көлемінде ғана емес, одақтық ғалымдардың арасында үлкен талқыға түсті.

Еңбекті қуаттаған адамдардан гөрі қарсы шығушылардың саны көп болды. Сонда ғалым, олардың сұрақтарына дәлелді ойларымен ашық түрде жауап беріп, өз еңбегінің құндылығын сақтап қалуға тырысты. Төңкеріске дейін бұл мәселе жетік қарастырылмаған еді. Сол кезде осы саланы зерттеу мәселесі артта қалып келді. Өз еңбегіндегі диалектология мәселесін ғалым этногенезбен, яғни ру-тайпа, халық тарихымен байланыстыра қарастырған. Оны жазбастан бұрын ғалым алдына бірнеше мәселе қойды. Олардың қатарында: қазақ этногенезі, қазақтың басты тайпа және тайпалық одақтары және ежелгі қазақтарда қолданылаған диалектілер туралы материалдар жинау болды. Осыны басшылыққа ала отырып, қазақтың алғашқы қолданған тілімен қатар олардың шығу тарихына талдау жасады. Бұл мәселені зерттеу үшін ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастырды. Сонымен қатар, халықтың бай ауыз әдебиетіндегі деректерге сүйене отырып, көптеген дәлелдеулер келтірді. Негізінде қазақта кездесетін басты үш диалектіні табады. Олар: солтүстік-шығыс, оңтүстік және батыс болып бөлініп талданған. Осылардың ішіндегі қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі болып солтүстік-шығыс диалектикасы болып табылады. Бұл зертеулерде қиындық туғызатын мәселелерді ғалым төмендегідей топтарға бөледі:

1. Қазақ этногенезіне байланысты сұрақтар жеткілікті зерттелмеген.

2. Қазақ халқының және соның құрамына кіретін тайпаларға байланысты ежелгі жазба ескерткіштердің көптеп сақталмауы.

3. Бұл мәселені зерттеуге біржақты көзқараспен шектелген кейбір шығыстанушылардың қарсы шығуы және Н.Я.Маррдың палеонтологиялық әдісі.

Ғалым осы үш бағытты басшылыққа ала отырып, зерттеуді мына мәселелерге бөліп, толық қарастырып шығады:

1. Қазақ халқының этникалық және ру-тайпалық құрамына тоқталу;

2. Қазақ халқының ежелгі ең ірі тайпалық құрамы (үйсіндер, дулаттар, алшындар, керейлер, наймандар, арғындар, меркіттер, қоңыраттар, жалайырлар және қыпшақтар) этникалық құрамына тоқталу;

3. Кейбір ежелгі тайпалардың тілін зерттеу;

4. Қазақтың үш жүзінің құрылуы және тайпалық одақтардың пайда болуын зерттеу;
5. Қазақ тілі мен ұлт тарихының шығу тарихын тереңнен зерттеу.

Бұдан шығатын қорытынды, ғалымның қазақ халқының ежелгі тарихын зерттеудегі шебер үйлестірушілік, нағыз тарихи талдаулық, салыстырмалық әдістерді жетік меңгергенін байқаймыз. Белгілі бір қазақ халқының тайпалық одағын зерттегенде зерттеуші әр рудың және тайпаның этногенезін жеке-жеке қарастыруы қажет. Бұл мәселені қарастырмай тарихшы белгілі бір халықтың шыққан тегін зерттей алмайды. Кезінде ғалым бұл мәселеге ерекше көңіл бөліп, ұлт тарихын тереңнен жеке-жеке талдап қарастырған[3].

IV-VIII ғасырларда Орхон-Енисей нұсқаларындағы көне жазуды зерттей келіп, бұл жазулардың біразы дулаттардікі болуы мүмкін деген пікір айтып, оны сол жазба деректер арқылы дәлелдейді. Ғалым үлкен зерттеу еңбегі үстінде жүріп, Күрті өзені бойындағы тастарға қашалған ескі жазуларды ерінбей зерттеді. Қорытындылай келе «Өтеген діндегіндегі ескі таңбалар» атты мақала жариялады [4].

С.Аманжолов мұрасының айтарлықтай бөлігі тіл саласымен қатар қазақ халқының этногенезінің (шығу тегін) өзекті мәселелеріне арналған. Зерттеу кезінде ғалым тарихи деректерді, өзіне дейін зерттеген ғалымдар еңбегімен, халықтың ауызекі тарихнамасымен, шежіре мәліметтермен салыстыра, ыңғайластыра зерттеп жазған. Халықтың, оны құрайтын үш жүздің рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен жекеленген ерекшеліктеріне дұрыс баға бере білді. С.Аманжолов өз ескертулерінде «туыстық» деген сөздің «Тұқым» (жанұя, ұрпақ) немесе ата (әке – патриарх, ру басы), ал «фратрия» сөзі ру сөзімен байланысты, «тайпа» - ел деген сөзбен байланысты екенін жазған.

Қазақта әр 30-ға толған адам өзінің шежіресін жақсы білсе, ру басы, ақсақалдар бүкіл тайпа шежіресін жақсы меңгере білген. Кеңес дәуірі кезінде өз шежіресін оқып үйрену ескілік рушылдықтың қалдығы деп есептелген. Ал, біз қазіргі кезде бұл мәселені керісінше ұлттық ой-санамыздың сауығуы, тарихымыздың тағылымы бабалар рухын көтеріп жалғастыру деп түсінуіміз керек. Өйткені, өзіміздің шығу тегіміз бен нәсілімізді, руымыз бен тарихымызды танып, тарататын қазақ шежіресін білуді әрбір саналы азамат өзінің ұлттық намысы, перзенттік парызы деп санағаны жөн. Түріктер айтқандай, қазақ болып туғанмызға бізде мақтануымыз керек.

Қазақ халқы екі жүзден аса рудан құралған. Сол рулардың әрқайсысының өз шежірелері бар.

Өркениетті елдерде әр халықтың шежіресі ерте заманнан зерттелген. Соның нәтижесінде ежелгі грек-рим, парсы-араб, қытай-монғол, түрік-қазақ, кейінгі үйсін-дулат, қыпшақ-арғын, сиқым-жаныс тағы басқалардың жеке-жеке ру-тайпа шежірелері жасалған. С.Аманжолов біздің тарихшыларымыз бен этнографтарымыздың бұл мәселелерді тереңірек зерттемегеніне өз кезінде қатты өкінген.

С. Аманжолов тіл тарихын қазақтың халық болып қалыптасуы тарихымен сәйкестендіріп зерттейді. Өзінің «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» еңбегінде қазақтардың этникалық құрамы, қазақ тайпалық одақтары туралы кеңірек жазған. Ең алғаш «қыпшақ» сөзіне түсініктеме жазып, оның бір тайпа атынан шыққанын және түрік қағанаты құрылғанға дейін нығайып, мұндағы тайпалардың «түрік-қыпшақтар» деп аталғанын дәлелдеді. Ғалымның зерттеулерін Рашид-Эддин, Абылғазы деректерімен салыстырсақ, ұқсас қорытындыларды көреміз. Қазақтар арасында Орта Ордадағы қыпшақ тайпалары XIX – ғасырда 13 500 жанұя, жалпы Орта Азияда 30 000 жанұя болған. Ал арғындар 68 мың жанұя, наймандар – 60 000 жанұя, керейлер 13 000 жанұя (мұнда Батыс Қытай мен Моңғолиядағы көптеген керейлер мен абақ-керейлер есептелмеді) болды [5].

Сонымен қатар ғалым қаңлылар, меркіттер, қидандар, туралы Аристовтың еңбектеріне сүйеніп, зерттеп дәлелді талдау жасады. С.Аманжоловтың айтуынша, қазақ халқы көптеген негізгі тайпалардан құрылған. Олардың қатарында: қаңлы, қыпшақ, қоңырат, алшын, найман, ошақты, шеркеш, есентемір, жүй, жағалбайлы, мансыз, бағаналы, бекболат, шапрашты, сіргелі, шөмекей, жалайыр, тарақты, саржомарт, шанышқылы, дулат, арғын, балталы, қаракерей, уақ, сарыүйсін, адай, матай, қаракесек, керей.

С.Аманжоловтың рулық таңбалар негізінде жасалған сүйенсек, күрделі тарихи даму барысында көшпелі қазақ рулары тайпалық одақтағы орындарын ауыстырып отыруға мәжбүр болған. Осы жағдайға байланысты ру-тайпалар өзара араласып, этникалық, тілдік, антропологиялық тұрғыдан бір-бірімен жақындаса түскен. Нәтижесінде қазақ халқы этникалық тұрғыдан біртұтас ұлт болып қалыптасады.

Сонымен қатар, ғалым қырғыз халқының шығу тарихының тереңнен зерттеп, А.Бернштам мен В.В.Бартольдтардың еңбектеріне сыни тұрғыдан талдау жасаған. Онда, қырғыз халқы енисей осыяктардың ұрпағы емес, қайта олар қытай деректері бойынша ұйғырлар мен түріктерден шыққанын дәлелдейді. Ғалымның зерттеуінше қырғыздар түріктер басып алғанға дейін түрік тілінде сөйлейтін тайпалар болған. С.Аманжоловтың қырғыздар туралы зерттеуі жаңаша тарихи ойларды дүниеге әкелді.

Ғалым қазақ тілінің тарихын зерттей отырып, «Қазақ тілінің диалектикасы туралы», және ежелгі тайпалар туралы «Некоторые сведения о древних племенных диалектах казахского языка», «Қазіргі қазақ тілінің құрылу диалектологиясы» туралы бірнеше мақалалар жазды [6].

Сонымен қатар, тарих және диалектология жайлы үлкен монография жазып аяқтады. Қазақ тарихын зерттеуге үлес қосқан С.Аманжолов «Қазақ ССР тарихы» еңбегіне асқан білімді де, салмақты пікір жазды.

1956 жылы тамызда Шығыс Қазақстан обылысы Ұлан ауданында «Қазақ халқы мен тілінің пайда болуы» деген тақырыпта баяндама жасады.

1957 жылы «Жазу және тамға», «Өтеген столбасы», «Қазақстандағы Ғағауыздар» еңбектерін жазып, ел тарихын зерттеуге үлес қосты. Шығыстанушылардың бүкілодақтық конференциясында ғалым «Ежелгі түрік жазуының ескерткіштері және оның қазіргі түрік тіліне қатынасы» деген мақаласымен шығып, көптеген баға жетпес мәліметтерді қарастырды. Орта ғасырдағы қазақ даласында тудағы таңбалар көптеп кездеседі. Оның басты түсінігі түркі тектес халықтардың туды ру-тайпалық одақтардың дәнекері, жорықта рух беруші деп санауында. Ғалым осы таңбаларға ерекше мән беріп, зерттеп оны халық этногенезімен сәйкестендіре қарастырған [7].

Ғалым наймандарды зерттей келе, Халитовтың зерттеулеріне сүйеніп, бірнеше деректер келтіреді. Сонымен қатар қытай деректеріне сүйене отырып, наймандар VIII ғасырда тарих саханасына шығып, олардың Байкал өзенінің маңайын мекендегенін айтты.

Наймандар 850 жылы Орхон өзенінің жоғарғы ағысы мен Тарым және Қара Ертіс өзеніне дейінгі жерді мекендегенін дәлелдеп жазды. Кейіннен моңғолдар қолына өтеді. Зерттеуші ғалым үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ, жалайыр, алшын, арғын, дулат, тайпаларының шығу тегіне жекелей зерттеулер келтіре отырып, қазақ халқының халық болып қалыптасуы алғашқы кезде пайда болған тайпалардың тарихымен байланысты екендігін көрсетеді. Еңбегінде арнайы сызбалар арқылы салыстырып көрсетті. Сонымен үш жүзге қай елдер жататынын нағыз факторлармен дәлелдеп жазды.

Қазақ халқының шығу тегінің білгірі С.Аманжоловтың көзқарастары мен еңбектері жалпы қазақтың, оның тілі мен мәдениеті тарихының дамуына елеулі үлес қосады. С.Аманжолов қазақ халқының эволюциялық даму барысындағы түп негізі тереңде және біртұтас екендігін дәлелдеп, қазақ халқының шығу тегін арыдан бастап, тарих қойнауының шынайы деректерін бірнеше жылдар көлемінде жинақтап көрсетуге тырысқан белгілі ғалым.

Түрік тілдес тайпалар жайында 1946-1947 жылдары Мәскеуде докторлық диссертация қорғау кезінде жазған «Қазақ диалектологиясының, басты мәселелері» еңбегінде тереңірек зерттеулер жүргізіп жазған.

Қазақ диалектологиясы тіл білімінің басқа салаларымен салыстырғанда кейін пайда болған, ірге тасы кейінірек қаланған сала. Қазақ диалектологиясының міндеті қазақ тіліндегі говорлар мен диалектілерді зерттеу болып табылады.

Қазіргі кездегі диалектілер бұл күнге дейін өте күрделі үрдістерді басынан өткізіп келген. Олар бір кездегі негізгі ру-тайпалық сипатта болып, келе-келе жергілікті сипатқа ие болған. Тілдегі қазіргі говарлардың қалыптасуына туыстас ру-тайпалық тілдердің де, жергілікті халық

өміріндегі тарихи-әлеуметтік кейінгі жағдайлардың да, көрші тілдердің де әсері тиген. Бірақ, бұлардың әрқайсысы жеке-жеке құбылыс емес, жаңа сападағы біртұтас жүйе ретінде белгілі бір территориядағы тұрғындарға тән болып қалыптасқан.

Диалектологияның жеке саласы ретінде қалыптасуына орыс ғалымдары біршама ат салысты. Ал, қазақ диалектологиясының жеке ғылым ретінде қалыптасып дамуына алғаш болып үлес қосқан С.Аманжолов. Сонымен қатар, осы саланың дамуына үлес қосқандар: Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков, Ш.Бектуров, Ж.Болатов және тағы басқа ғалымдар болды.

1948 жылы қорғалған докторлық диссертацияның бірінші бөлімі қазақ халқының этникалық құрамына арналады. Сонымен қатар “Заметки о тюркском этногенезе” мақаласында қазіргі кездегі татарларды түрік тілдес тайпалар деп қарастырған. “Моңғол-татар” сөзі қатар қолданылуы дұрыс емес, бұл екі тайпаның бір-біріне ешқандай туыстық қатынасы жоқ дейді. Татарлар моңғол шапқыншылығы кезінде олардың қол астына өткен түрік тілдес тайпалар екенін дәлелдеп жазды. Оған дәлел ретінде XV ғ. Дешті-Қыпшақ жерінде ешкімнің моңғол тілінде сөйлемегенін, хан жарлықтары Орта Азиялық түрік әдеби тілімен жазылғанын, әр түрлі деректер арқылы көрсетеді. Түрік тайпаларының шығу тегін зерттеуде ғалым әсіресе Махмұд Қашғаридың еңбектерінің растығын дәлелдейді. Өйткені, Махмұд Қашқари тайпаларды зерттеуде сол тайпалардың ортасына барып, олардың шығу тегін, сал-дәстүрін, мәдениетін жан-жақты қарастырып, өз көзімен көріп қорытынды талдау жасаған. Сонымен қатар, С.Аманжолов өз еңбектерінде тоғыз-оғыздар энологиясына кең тұрғыда зерттеу жүргізген. Мұндада ғалым Махмұд Қашқаридың «ұйғыр» сөзін «оғыз» сөзінің синонимі екенін дәлелдеген пікірімен келісетінін айтқан.

Қазіргі кезге дейін этнографтар мен тарихшылар арасында қазақтардың 9-тайпасы: наймандар, керейлер, үйсіндер, арғындар, алшындар, қоңыраттар, жалайырлар, дулаттар, меркіттердің шығу тарихы туралы әр түрлі ойлар қарастырылады. Ал ғалым әр тайпаның шығу тегін зерттеу олардың тілдік ұқсастықтарына байланысты қарастырылуы керек екені жайлы ой тастай білген. Әсіресе 1943, 1949 жылы басылып шыққан Қазақ ССР тарихындағы Г.Санжеевтың Керейлер мен наймандарды моңғолдардан шығарған, Б.Я.Владимирцовтың моңғол тілін алғаш керейлер құрғаны жайлы ойларына өз дәлелдеулері арқылы қарсы шықты.

Мысалы, Үйсіндер туралы жазғанда 1730 жылы Тевкелевтің сол кездегі Ұлы, Орта, Кіші Орда хандары мен билерінің аузынан шыққан деректерге сүйеніп, бұл тайпаның ірі тайпа екенін, одан көп тайпалар шығып, тарағанын жазған. Үйсіндерді зерттеуде ғалым кейіннен XIX ғасырдың 60 жылдарындағы Ұлы Орда басшысы Диқамбай батыр дерегіне А.Н. Красков деректеріне сүйенеді. А.Н.Красковтың айтуынша үш жүз басшысы Лудуза (Үш жүз) болғаны көрсетілген. Ш.Уәлихановтың «Родословной киргиз – казахов» еңбегінде үйсіндер дулат, жалайыр, абдан, суандарды басқарған. Ал Радловтың жазбаларына сүйенсек, Ұлы Орда екі қанатқа бөлінген. Оның шығыс қанаты суан мен абдандардан құрылған. Батысына сыйқым, жаныс, темір, шымыр, ботбай, бештаңбалы, сырғалы, ысты, ошақты, жалайыр және жаппас жатады. С.Аманжолов XIX ғасыр аяғында жазылған Н.Наушабаевтың еңбегіне сүйеніп, төмендегі деректерді келтіреді: «Түрік басшысы Алаштың екі ұлы болады, Сейілхан және Жайлыхан. Біріншісінен 8 түркімен бұтағы, ал екіншісінен Майқы атты бір ұл туады. Одан Өзбек және Сабян, Сабяннан – Айыр – Қалпақ. Ал одан – Қазақ және Созақ. Созақтан – Қара қалпақ туады. Ал Қазақтан – Ақ - Арыс, Жан-Арыс және Бек-Арыс туады. Сонымен, Үйсін мен Дулат Ақ - Арыстың ұлдары болып келеді. Үйсіннен; Шанышқылы, Қаңлы, Ошақты, Ергенекті дүниеге келеді. Ал Дулаттан; Ботбай, Шымыр, Сыйқым және Жаныс туады». Бұл деректердің растығын ғалым 1911 жылы Айқап журналының 3-санында жарияланған, Карим Батищевтың мақаласымен де растап көрсете білді [8].

Ұлы Отан соғысына қатысқан С.Аманжолов түркі тілдес халықтардан жиналған жауынгерлерге үлкен қолдау көрсетті. С.Аманжолов өзінің саяси-ұйымдастырушылық жұмысында орыс емес ұлттардың жұмысында ұлттардың теңдігіне аса көңіл бөлді. Олардың арасында дінге бой ұрғандарға ғалым асқан бір түсінушілікпен көмектесіп отырды. Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстанан келген әскерлерге аударма мәселесімен көмектесті.

Сонымен қатар ғалым, «Үгітші блокноты», «Вперед на врага», «Совет жауынгері», «Қызыл армия», «Боевой натиск» еңбектерімен, әскерлерге арналған дәрістерінде әскерлерді достыққа, ерлікке, жеңіске деген сенімге тәрбиелеп отырады. Әсіресе ерлікке тәрбиелеуде ұлттық тіл, мәдениет, тарих, дәстүрлерін ұтымды пайдаланды. Олардың қатарында: «Алпамыс», «Қобланды», Ертарғын», «Манас», эпостары және «Қарасай батыр», «Махамбет» туралы өлеңдерді баспасөз беттерінде жариялап отырды. Бұл еңбектер жауынгерлерді бірлікке, ұқыптылыққа, қайырымдылық пен қажырлыққа, ерлікке тәрбиеледі [9].

С.Аманжолов қазақ тілімен қатар ғалым өзбек, түркімен, татар, тәжік тілдерін жетік меңгерген ғалым болды.

Соғыстағы ең бір қиындықтардың бірі орыстан басқа ұлттардың бұйрықтарды дұрыс түсінбеуі болды. Осындай жағдайда тіл шеберінің білгірі Аманжолов өз еңбегімен табылмас көмек көрсетті. Әскерлердің үйлеріне жіберетін хаттарын реттеп, хат жазуларына жағдайлар жасап отырды [10].

Жалпы алғанда С.Аманжолов қазақтың шығу тегі туралы тарихын, жекелей зерттегенде әр түрлі дерек көздерін салыстыра және оларды шебер үйлестіре қарастырған зерттеуші ғалым. Бұл жолда ғалым дәлелді тұжырымдар жасаумен қатар бір қатар ғылыми пайымдаулар ұсынады. Ғалымның тарихи зерттеулері жайында профессор С.Қ.Игибаевтың «Историзм в работе С.Аманжолова» мақаласында тереңірек жазылған. Мұнда ғалымның қазақ ру-тайпаларын, жүздерін біліктілікпен зерттегені баса назарда айтылып, ғалымның тек қана атақты филолог болып шектелмей, туған елінің тарихының бастау бұлағын зерттеуші ғалым екені баса айтылған. Әсіресе, С.Аманжоловтың түркологияға қосқан үлесі бір төбе. Ғалым түрік этногенезін зерттеуде алдыңғы буын түріктанушылардың қатарында тұрды. Бұл халықтардың шыққан тегін әртүрлі шығыстанушы, орыс, қытай тарихшыларының еңбектеріне сүйене отырып, көптеген дәлелдеулер келтірді. Бірақ өз ұстанымдарымен дараланған ғалым, алдыңғы буын тарихшылардың біржақты зерттеулеріне сын-пікірлер де білдіріп отырды [11].

Тілші-түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев (1898-1954): «С.Аманжоловтың жұмысы қазақ диалектологиясында алғашқы көлемді ғылыми зерттеу болғандықтан қазақ тіл білімінде өз тұрғысынан жаңалық болып табылады. Диссертанттың ерен еңбегі ғылыми дәлелсіз, зиянды айтылып келген қазіргі қазақ тілінде диалекті жоқ деген пікірге орасан зор дәйекті материалдарды зерделей отыра тойтарыс бере дәлелдеуінде. С.Аманжоловтың жұмысы Қазақстан лингвистері үшін ғана емес, бүкіл түркітанушылары үшін аса құнды [12].

1930 жылдардың аяғына дейін көптеген келелі еңбектерімен танылған ғалым, енді, қазақ тілінің фактілерін басқа түркі тілдерімен салыстыра зерттеуді мақсат етті. Оның бұл мақсатының орындалғанын осы саладағы «Қазақстандағы ғағауыздар мен олардың тілі туралы», «Қазақ тілі теориясының негіздері», кітабындағы «тарихи грамматика курсына керекті материалдар» дәлелдейді.

«Памитники древнетюрской письменности и их отношение и современным тюркским языкам», «Бұғытастағы ескі нұсқалар», «Өтеген дінгегіндегі ескі таңбалар» атты мақалалары және көптеген зерттеу еңбектері дәлел бола алады.

Топономика ғылымының дамуына ат салысқан ғалым тау-тастарға жазылған жазуларды анық оқып, жазылу мақсатымен тарихын зерттеп көрсеткен. С.Аманжолов түрік тілдес тайпалардың арасындағы туыстас тілдердің бірнешеуін қатар меңгерген ғалым. Әсіресе, араб, өзбек, түрік, қырғыз, қарақалпақ тағы басқа тілдерді жетік білді. Сонымен қатар латын және араб тілдерінде жазылған қолжазбалары көптеп кездеседі.

Ономостика мәселесіне көңіл бөліп, біршама еңбектер жазды. Жалпы, ғалым жер атауларының жиі ауыстырылуына өз кезінде қарсы шыққан ғалымдардың бірі. Мысалы, әрбір жердің аты белгілі бір тарихи оқиғалармен байланысты. Ал, жердің атын ауыстырсаң тарихты да ауыстырған болып есептеледі. Жер-су атауларының аттарына зерттеу жүргізген ғалым, бірінші кезекте сол атаудың тарихына талдау жасап отырған. Бір басында тіл, тарих, география, фольклор мәселері сиып тұрған ғалымға осы ғылым салаларын зерттеу көп қиындық туғызбады.

Ғалым қазақтың ру-таңбаларын зерттеуде, оның тіл мен тарихқа байланыстылығын шебер үйлестіре көрсетіп отырған. Олардың бірі-бірімен ажырамас байланысын қарастырып, ғылымдарды бір-бірімен байланыстыра қарастырған.

С.Аманжоловтың «Үш жүздің құрылуы туыстық қатынаста емес, территориялық аймақтарына байланысты»- деп қарастырған пікірлеріне көңіл бөлген [13].

Нәтижесі.

С.Аманжолов мұрасының айтарлықтай бөлігі тіл саласымен қатар қазақ халқының этногенезінің (шығу тегін) өзекті мәселелеріне арналған. Зерттеу кезінде ғалым тарихи деректерді, өзіне дейін зерттеген ғалымдар еңбегімен, халықтың ауызекі тарихнамасымен, шежіре мәліметтермен салыстыра, ыңғайластыра зерттеп жазған. Халықтың, оны құрайтын үш жүздің рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен жекеленген ерекшеліктеріне дұрыс баға бере білді.

С.Аманжоловтың бұл еңбектеріне ғылыми көзқараспен қарасақ, олар кеңінен қазақ халқының этникалық құрамын зерттеуге арналған. Құнды материалдармен жазылған А.И.Левшин мен Н.Аристовтың тізімдерін басшылыққа ала отырып, Ұлы, Орта, Кіші жүзге кірген 80 ру мен тайпа өкілдерінің атауына талдау жасайды. Ұлы жүзге-23, Орта жүзге-24, Кіші жүзге-33 ру мен тайпаларды жатқыза отырып зерттеген ғалымның дәлелдеулері бірнеше тарихи факторлармен дәлелденеді. Олар өздерінің санына және тарихи орнына байланысты әр түрлі болып келген. Сонымен қатар әр жүздің қазіргі қазақ тілінің негізін қалауға қосқан үлестері де әр түрлі. С.Аманжолов сонымен қатар ру, тайпа атауларының дұрыс аталуына аса зор көңіл бөлген ғалымдардың бірі [14].

XX ғасырдың I жартысындағы қазақ зиялыларының осы іспеттес тарихи еңбектері қазіргі таңда сол кезеңде оларды толғандырған мәселелерді анықтауымен көрінеді. Тарихты зерттеуде зиялы қауым тарихнамалық, деректемелік әдістемелерді анықтауда ерекше шеберліктер танытқан.

Бүгінгі таңда мемлекетіміз бен қоғам алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі республикамыздың ақыл-ой потенциалын сақтап қалу ғана емес, сонымен қатар бойында гуманитарлық дайынду үрдісінде қажет болатын демократизм, кәсіпкерлік, рухани бай, патриоттық қасиеті жоғары адамдар дайындауды жан-жақты қамтамасыз ету. Сондықтан, тарихшылардың алдында тұрған үлкен міндет аға ұрпақтың халыққа сіңірген өнегелі еңбегін жас ұрпаққа насихаттау болу табылады. «Тарихы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр» десек, келер ұрпаққа тарихи тұлғаларымыздың халқы үшін атқарған келелі еңбектерін бағалап, елдігімізді әйгілейтін тарих жазып қалдыру-баршамыздың борышымыз. Ал, оны көздің қарашығындай сақтап келешекке жеткізетіндер бүгінгі жас жеткіндер [15].

Өткен тарихымыздағы ақтаңдақтарды зерттеп, бүгінге анық қалпында жеткізу үшін тарихшыларымыз көптеп еңбектенуде. Тарихты зерделеп, еліміздің тарихында елеулі із қалдырған зиялылардың еңбектеріне қазіргі күн талабынан баға беру, үлкен табандылық пен іргелі жұмыстарды қажет етеді. Өткенді білмей, болашаққа қадам басу мүмкін емес. Сондықтан, өткен тарихымызды жазып, келер ұрпаққа қалдырсақ, ұрпақтар сабақтастығы өз жалғауын табады деп ойлаймын.

Түбі бір түркі халықтарының тарихын зерттеуде С.Аманжоловтың зерттеулері баға жетпейтін құндылық. Ғалым өзіне дейін зерттеген ғалымдардың еңбектерін талдап, сыңаржақ пікірлерге ашық талдау жасай білген. Сол себептіде өз заманында солақай саясаттың құрбаны болды. С.Аманжолов өз заманында шындықты бетке айтатын, турашыл адам еді. Өз ғылыми мұрасын қандай ортада болмасын түбіне жеткізіп, түсіндіріп, ешкімнен тайынбай дәлелдей білді. Өз пікірінің дұрыстығын құр сөзбен емес, ғылыми фактілермен дәлелдеп көрсетті. Өмірінің ақырына дейін қазақ елінің тілі мен тарихына өз өмірін арнап, келешек ұрпақтың болашағы үшін құнды мәліметтер қалдырды.

Кеңестік қатаң саясат жылдарында қазақ тарихының бастау бұлағын зерттеп, еңбегінің арқауын қазақ фольклорынан алған ғалымның еңбегі ерлікпен пара-пар.

Қазақ мектептерінің жойылып кету қаупі төнгенде, өз басына төнетін қауіптен жасқанбай, өкімет басшыларына ашық хат жазып, ұлт мүддесінің сақталуы үшін ашық күреске шыққан ғалымның еңбегі ерен. Сол арманын жүзеге асыру үшін, С.Аманжолов жабылған жалаға да қарсы қарап, қасқайып қарсы тұра білді. Өз елінің патриоты, С.Аманжолов қазақ тілімен қатар ұлт тарихын тереңнен зерттеген ғалым. Кейбір орыс тарихшыларының қазақ тарихына байланысты бұрмалауларын ашық сынға алып, нақты тарихи фактілермен дәлелдеп жаза білген.

С.Аманжолов түркі халықтарын зерттеу еңбектерінде түркі қағанатының тайпалары және тайпалық одақтар бір тілде сөйлеп, бір тілде жазғанын айтады. Қазіргі кез Түркологиялық зерттеулері нәтижесінде С.Аманжолов түркі қағанатының тайпалары және тайпа одақтары бір тілде сөйлеп, бір тілде жазған, яғни тіл барлық түркі халықтарына ортақ болған дегенді айта келіп, төмендегідей екі фактіні алға тартады:

1) Сібір, Монғолия, Қазақстан, Қырғызстан, Шығыс Түркістанда табылған ескерткіштер тілінің бірдей болуы.

2) Ескерткіштерде басқа тілдердің кездеспеуі.

Осыған қарап көне түркі ескерткіштер тілін түркі халықтарының көне тілдері деп қараймыз. Көне түркі жазба ескерткіштер тілін қазақ ғалымдары ішінде алғаш болып зерттеген ғалым түркі тілдерімен салыстыра зерттей отырып негізгі ерекшеліктерін көрсетеді.

Көне түркі ескерткіштер тілін бүгінгі қазақ тілмен салыстыра келе С.Аманжолов түркі тілдері бір негізден тарағанын көрсетсе, кейін олардың әрқайсысы өз алды бөлініп, бірінен соң бірі тәуелсіз дамып, біркелкілігін жоғалтқандығын қазіргі түркі тілдеріндегі «Отыр» сөзінің айтылу, жазылу тәртібін өзара салыстыра келіп дәлелдеген. С.Аманжолов бұл тілдерді зерттей келе «Олур» формасының кей түркі тілдерінде сақталып келгенін дәлелдеген. Қазіргі қазақ тіліндегі «Отыр» қалып етістігі көне мұраларда осыған мағыналас қолданылғанын Орхон-Енисей ескерткіштерінен білеміз. Тәңірі тег теңірі де болмыш түк Білге қалған бұл шақта отырдым. Өтүкен йым олурсар илте бұң йок- Өтүкен қойнауында отырса, елде мұң жоқ мағынасында қолданылып отырылғанын көреміз. Сонымен түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи зерттеу еңбектерінің бір жағын ғана қарастырдық. Осы салада С.Аманжоловтың сіңірген еңбектері ерекше. Түркі тілін жан-жақты зерттеп, көптеген жаңалықтарын ашты. Сөйтіп түркология ғылымына соңғы жаңалықтар қалдырды. Қазіргі кезде ғалымның зерттеулері түркология ғылымында белді орын алып отыр.

С.Аманжоловтың түркі тілдеріне байланысты еңбектері таптырмайтын құнды еңбектер болып табылады. Әр кездегі тарихи оқиғаларға, шапқыншылықтар мен шаруашылыққа байланысты қазақ тайпалары өз мекендерін жиі ауыстырып отыруға мәжбүр болған. Осыған байланысты көптеген рулар мен тайпалар өзара араласып, этникалық, тілдік, таңбалық, антропологиялық тұрғыдан бір-бірімен араласып кеткен. Сонымен қатар, қазақ рулары мен тайпаларына тән белгілерді жан-жақты зерттеу халқымыздың этникалық тарихына байланысты жаңа, тың қорытындылар мен тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Рулық және тайпалық таңбалар әрбір рулар мен тайпалардың өткен жолын ғана емес, олардың өзара қалай біріккендерін де анықтай түсуге жол ашады. Өркениетті елдерде әр халықтың шежіресі ерте заманнан зерттелген. Соның нәтижесінде ежелгі грек-рим, парсы-араб, қытай-монғол, түрік-қазақ, кейінгі үйсін-дулат, қыпшақ-арғын, сиқым-жаныс тағы басқалардың жеке-жеке ру-тйпа шежірелері жасалған. С.Аманжолов біздің тарихшыларымыз бен этнографтарымыздың бұл мәселелерді тереңірек зерттемегеніне өз кезінде қатты өкінген. Қазіргі кезге дейін этнографтар мен тарихшылар арасында қазақтардың 9-тайпасы: наймандар, керейлер, үйсіндер, арғындар, алшындар, қоңыраттар, жалайырлар, дулаттар, меркіттердің шығу тарихы туралы әр түрлі ойлар қарастырылады. Ал ғалым әр тайпаның шығу тегін зерттеу олардың тілдік ұқсастықтарына байланысты қарастырылуы керек екені жайлы ой тастай білген. Әсіресе 1943, 1949 жылы басылып шыққан Қазақ ССР тарихындағы Г.Санжеевтың Керейлер мен наймандарды моңғолдардан шығарған, Б.Я. Владимирцовтың моңғол тілін алғаш керейлер құрғаны жайлы ойларына өз дәлелдеулері арқылы қарсы шықты. Сонымен қатар ғалым

қырғыз халқының шығу тарихының тереңнен зерттеп, А.Бернштам мен В.В. Бартольдтардың еңбектеріне сыни тұрғыдан талдау жасаған. Онда, қырғыз халқы енисей остяктардың ұрпағы емес, қайта олар қытай деректері бойынша ұйғырлар мен түріктерден шыққанын дәлелдейді. Ғалымның зерттеуінше қырғыздар түріктер басып алғанға дейін түрік тілінде сөйлейтін тайпалар болған. С.Аманжоловтың қырғыздар туралы зерттеуі жаңаша тарихи ойларды дүниеге әкелді.

Ғалым қазақ тілінің тарихын зерттей отырып, «Қазақ тілінің диалектикасы туралы», және ежелгі тайпалар туралы «Некоторые сведения о древних племенных диалектах казахского языка», «Қазіргі қазақ тілінің құрылу диалектологиясы» туралы бірнеше мақалалар жазды.

Сонымен қатар тарих және диалектология жайлы үлкен монография жазып аяқтады. Қазақ тарихын зерттеуге үлес қосқан С.Аманжолов «Қазақ ССР тарихы» еңбегіне асқан білімді де, салмақты пікір жазды.

Жалпы алғанда С.Аманжолов қазақтың шығу тегі туралы тарихын, жекелей зерттегенде әр түрлі дерек көздерін салыстыра және оларды шебер үйлестіре қарастырған зерттеуші ғалым. Бұл жолда ғалым дәлелді тұжырымдар жасаумен қатар бір қатар ғылыми пайымдаулар ұсынады.

XX ғасырдың I жартысындағы қазақ зиялыларының осы іспеттес тарихи еңбектері қазіргі таңда сол кезеңде оларды толғандырған мәселелерді анықтауымен көрінеді. Тарихты зерттеуде зиялы қауым тарихнамалық, деректемелік әдістемелерді анықтауда ерекше шеберліктер танытқан.

Қорытынды

Бүгінгі таңда мемлекетіміз бен қоғам алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – республикамыздың зияткерлік әлеуетін (ақыл-ой потенциалын) сақтап қана қоймай, сонымен қатар жаңа ұрпақты заманауи талаптарға сай тәрбиелеу болып табылады. Бұл бағытта гуманитарлық білім беру үрдісінде демократиялық көзқарасы қалыптасқан, кәсіпкерлік қабілеті дамыған, рухани бай, елжанды және патриоттық сезімі жоғары тұлғаларды даярлау аса өзекті мәселе саналады.

Осы орайда тарих ғылымының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – аға ұрпақтың халыққа сіңірген өнегелі еңбегін жас ұрпаққа үлгі ету, оны тарихи сабақтастық негізінде насихаттау. «Тарихы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр» деген дана сөздің мәні бүгінгі күні де өз маңызын жойған жоқ. Сондықтан келешек ұрпаққа ұлт тарихындағы ұлы тұлғалардың ел үшін атқарған еңбегін танытып, елдік пен мемлекеттілік рухын дәріптейтін тарих жазу – баршамыздың азаматтық парызымыз.

Тарихи мұра мен рухани байлықты көздің қарашығындай сақтап, оны келешекке жеткізу – бүгінгі жас ұрпақтың қасиетті борышы. Өткен тарихымыздағы ақтаңдақтарды зерттеп, тарихи шындықты бұрмаламай, нақты деректер негізінде қалпына келтіру жолында тарихшыларымыз елеулі еңбектер атқаруда. Тарихты терең зерделеу, ел дамуына елеулі үлес қосқан тұлғалардың еңбектерін бүгінгі заман тұрғысынан бағалау – үлкен табандылық пен жүйелі ғылыми ізденісті талап етеді. Өткенді білмей, болашаққа сенімді қадам басу мүмкін емес. Сондықтан да тарихи мұраларды зерттеп, оны келер ұрпаққа жеткізу арқылы ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ету – ұлттық дамудың басты кепілі.

Ел тарихын жазу ісіне тарихшылармен қатар тілші-ғалымдар, этнографтар, әдебиеттанушылар және мәдениет зерттеушілері де үлкен үлес қосқан. Осындай ұлт мұрасына қызмет еткен тұлғалардың бірі – филология ғылымдарының докторы, көрнекті ғалым Сәрсен Аманжолов. Ол қазақ халқының этногенезі мен тіл тарихын өзара тығыз байланыста зерттеп, қазақ тіл ғылымының дамуына және ұлт тарихының ғылыми негізде қалыптасуына зор үлес қосты.

С.Аманжоловтың «Қазақ диалектологиясының негіздері» атты еңбегі қазақ халқының этногенетикалық тарихын зерделеуде, ру-тайпалық құрылым мен аймақтық тіл ерекшеліктерін анықтауда маңызды дерек көзі болып табылады. Ғалым тіл мен этностың ажырамас бірлігін дәлелдеп, тіл фактілері арқылы халықтың тарихи тағдырын, этникалық

құрамын анықтауға болатынын ғылыми тұрғыда негіздеді. Тәуелсіздік дәуірі – ұлттық тарих ғылымының жаңа серпінмен дамуына жол ашқан кезең. Егемендіктің тынысы мен рухы тарихшыларға, филологтарға және этнологтарға тың ойлар мен жаңа бағыттар ұсынды. Бүгінде «тәуелсіздік» пен «қазақ тарихы» ұғымдары өзара сабақтас, егіз түсініктерге айналды. Себебі тәуелсіздік – қазақ халқының этникалық және ұлттық тарихын жаңаша зерделеуге, тарихи тұлғалар мұрасын әділ бағалауға кең мүмкіндік берді.

Осы тұрғыдан алғанда, С.Аманжоловтың еңбектерін қайта зерделеп, оның ұлт тарихы мен мәдениетіне қосқан үлесін ғылыми айналымға енгізу – тәуелсіз Қазақстан ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың өмірі, қоғамдық қызметі және шығармашылық мұрасы.* – Өскемен, 2022. – 140 бет.
2. *Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың ғылыми мұралары, «Актуальные научные исследования в современном мире», Материалы III Международной научно-практической интернет-конференции 25-26 июля 2015 г., Переяслав-Хмельницкий, 2015.*
3. *Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка, Алма-Ата, 1959. – Ч. 1. – 452 с.*
4. *ШҚОММ 1299-қор., 1-т., 14-іс.*
5. *Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка: Учеб. Пособие, 2-е изд., доп. – Алматы, Санат, 1997. - 608 с.*
6. *ҚРПМ 139-қор., 1-т., 1266- іс., 20п*
7. *ШҚОММ 50-қор., 1-т., 42-іс.*
8. *С.Аманжоловтың жанұялық жеке мұрағатынан.*
9. *С.Аманжолов. Очерки о героях Великой Отечественной войны «Қызыл Армия үгітшісінің блокноты», Москва, 1944-1945. - 8.п.л.*
10. *Өскембай Ә.А., Кабдрахманова Ф.К. С.Аманжоловтың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы патриоттық тәрбиесі, Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, №1(68), Алматы, 2021, 315-319Б.*
11. *ШҚОММ, 141-қор., 1-т., 5042-іс, 259-2560-п.*
12. *Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың қазақ тайпалары және олардың таңбаларына арналған зерттеулері, Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, №4(66), Алматы, 2020*
13. *ШҚОММ 1778-қор., 1-т., 74-іс, 31-п*
14. *Өскембай Ә.А. С.Аманжоловтың қазақ тайпалары және олардың таңбаларына арналған зерттеулері, Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, №4(66), Алматы, 2020*
15. *Аманжолов С. О Тюркском этногенезе/С.Аманжоловтың ғылыми мұрасы және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылымдар мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. - ШҚМУ. - Өскемен: ШҚМУ Баспасы, 2005. 20 ҚРПМ 139-қор., 1-т., 1266- іс., 20п*
16. *Сәрсен Аманжолов және қазақ фольклоры. - Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2004. - 336 б.*

References:

- 1 *Life, social activities and creative heritage of Oskembay A. A.S. Amanzholov. - Ust-Kamenogorsk, 2022. - 140 pages.*
- 2 *scientific heritage of Oskembay A. A. S. Amanzholov," actual scientific research in the modern world", materials of the III International Scientific and practical Internet Conference July 25-26, 2015, Pereyaslav-Khmel'nitsky, 2015.*
3. *Amanzholov S. questions of dialectology and history of the Kazakh language, Alma-Ata, 1959. - Ch. 1 – - 452 P.*
4. *Ekom 1299-fund., Vol. 1, case 14.*

5. Amanzholov S. *questions of dialectology and history of the Kazakh language: Учеб. Posobie, 2-e izd., ball.* - Almaty, Sanat, 1997. - 608 P.
6. KRPM 139-fund., Vol. 1, case 1266., 20p
7. EKOMM 50-fund., Vol. 1, case 42.
8. *from the family personal archive of S. Amanzholov.*
9. S. Amanzholov. *Essays on Heroes Of The Great Patriotic War "notepad of the Red Army agitator", Moscow, 1944-1945. -8. P. L.*
10. Ust-Kamenogorsk A. A., Kabdrakhmanova F. K. *patriotic education of S. Amanzholov during the Great Patriotic War, Bulletin of Abai Kaznpu, No. 1(68), Almaty, 2021, 315-319p.*
11. EKOMM, 141-fund., Vol. 1, case 5042, P.259-2560
12. Ust-Kamenogorsk A. A. S. *amanzholov's research on Kazakh tribes and their symbols, Bulletin of Abai Kaznpu, No. 4(66), Almaty, 2020*
13. Ekom 1778-Foundation., Vol. 1, case 74, P. 31
14. Ust-Kamenogorsk A. A. S. *amanzholov's research on Kazakh tribes and their symbols, Bulletin of Abai Kaznpu, No. 4(66), Almaty, 2020*
15. Amanzholov S. *O Tyurkskom ethnogenesis / scientific heritage of S. Amanzholov and problems of Humanities in the XXI century: materials of the international scientific and practical conference. - EKSU. - Ust-Kamenogorsk: EKSU publishing house, 2005.20 CRPM 139-fund., Vol. 1, case 1266., 20p*
16. *Sarsen Amanzholov and Kazakh folklore. - Almaty: scientific publishing center "Science", 2004. -336 P.*

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.01.07

ӘОЖ / УДК / UDC 93 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.027>

Kabuldinov Z.E. ¹, Zhumatay S. ^{*2}

¹ *Doctor of Historical Sciences, Professor, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: kabulzia@rambler.ru*

² *Institute of History of Kazakhstan and Central Asia
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: kopeev95@mail.ru*

YBRAY ALTYSNARIN'S EDUCATIONAL ACTIVITY: HISTORY AND CONTEMPORARY CONTINUITY

Abstract

Ybyrai Altynsarin is one of the first Kazakh educators and enlighteners who played a key role in shaping the new secular system of education and in the development of pedagogical thought in Kazakhstan. His ideas, formed in the context of the socio-economic transformations of the 19th century, continue to exert a significant influence on modern pedagogical practice.

The article examines the historical and pedagogical aspects of Altynsarin's multifaceted activity: the organization of new-type schools, the introduction of advanced teaching methods, the training of teachers, and the creation of textbooks and chrestomathies for Kazakh children. Special attention is paid to his aspiration to integrate the traditions of folk pedagogy with the requirements of modernization, which made it possible to lay the foundation for a renewed national model of education.

One of the most important directions of his work was the establishment of secular schools for Kazakh boys and girls. Altynsarin was convinced that only through systematic education could the nation rise to the level of culturally developed peoples. He personally selected teachers, developed